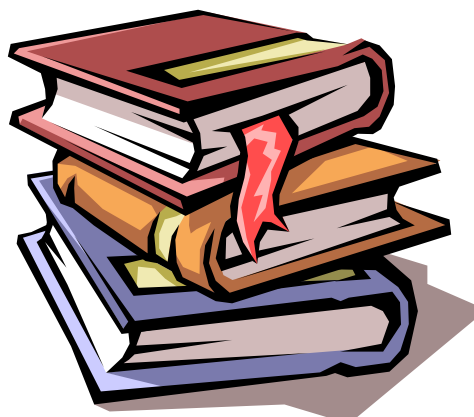

ХҰРМАМАТ ТОЖИБОЕВ

«...ЙҮЛ ТОПАР ОШИҚ»

ТЎЙХАТ ЎРНИДА

Хурмамат Тожибоев ўзининг ҳаёт йўлида турли соҳаларда хизмат қилди. Оддий кетмончилик қишлоқ шароитида яшаётган ҳар бир оиланинг сеvimли машғулоти. У ҳам ўз меҳнат фаолиятини далада шу касбдан бошлаган. Техника соҳасида анчайин тушунчага эга. қурилиш сирларидан ҳам бохабар. Тошкент Давлат (ҳозирги Миллий) университетининг ўзбек филологияси факультетини битирганидан кейин қаламкашлик (журналистика) соҳасида жавлон урди.

Раҳбарлик виқорлари кайфиятул жузъиясига ёқиб қолганидан олий партия мактабида ҳам таҳсил олиб кўрди. Партия поғоналарида чарх уриб, хизмат қилганидан ҳарорати ортиб кетиб, Ер қуррасининг шимол тарафларига бориб, ховурини пасайтириб қайтди. Мана ўн беш йилларки Андижон Давлат Тиллар педагогика институтида у, бу лавозимларда ишлаб кўрганидан кейин, ўзбек тили ва адабиёти кафедрасида қўним топди.

Ҳаёт тажрибаларидан орттирган мероси нозик таъблик, анчайин синчковлик, бир қадар қизиқувчанлик ва масалага юқоридан назар ташлашдан иборат бўлиб, бу барча ҳислат чоп этилаётган китобчада ўз аксини топган.

Шарқ ва ўзбек адабиётининг мумтоз меъросига назар ташлар экан ундаги ғоя ва тушунчаларни чучук ва ёқимли луқмалар билан таҳлил қилган. Мумтоз адабиётидан йиллар оша узоқлашиб борар эканмиз, унга ташналик ортиб бориши, бу ташналикни шундай томчилар билан қаноатлантиришга эҳтиёж сезилиб бораверади.

Ўзбек тили ва адабиёти кафедраси
профессор-ўқитувчилари номидан:
кафедра мудири, филология фанлари
доктори, профессор, **С.К.Қурбонов**

Ушбу рисола АДТПИ Ўзбек тили ва адабиёти кафедрасининг 2008 йил 26 августдаги йиғилишида чоп этишга тавсия қилинди.

Қатор йиллар мобайнида турли оммавий ва илмий нашрларда эълон қилинган мақолалардан тузилган мазкур рисолада муаллиф мумтоз адабиётимизнинг буюк устунлари, Румий, Ҳазрати Мир Алишер Навоий ҳамда шоҳ ва шоир Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва Оғаҳийлар ижоди ҳақида баҳоли қудрат илмий мушоҳада қилган. Навоий меросига бағишланган мақолаларда, шоир ижодининг асосий мағзини ташкил этган комил инсон ғояси юксак маҳорат, нозик дид ва даҳоларга хос топқирлик билан ифодаланганлиги аниқ мисоллар билан очиқ берилган. Бобур ижоди асосан «Бобурнома» мисолида олиб қаралиб, рисолада шоирнинг сўз қўллаш бобидаги маҳоратига тўхталган ва «Бобурнома» тилшунослик нуқтаи назаридан ҳам бебаҳо манбаа эканлигини асослаб берган.

Оғаҳийнинг таржеъбандларидаги фалсафий фикрлар силсиласини ёритиш билан бирга бу жанрнинг мураккаблиги ва аҳамияти ҳам қисман изоҳлаб кетилган.

Рисоладан филолог тадқиқотчилар, филология факультети талабалари ҳамда Навоий ва Бобур ижоди билан қизиқувчи китобхонлар фойдаланиши мумкин.

**Филология фанлари номзоди,
доцент Т.Л.РАҲМОНОВ**

ЎЗЛИКНИ АНГЛАШГА ДАЪВАТ

Навоий шеърятда, балки барча меросини ўрганиб чиқилса ҳам, ягона хулоса, - инсоннинг ўзлигини англашга даъват сезилади. Айниқса “Ҳазоин ул-маоний” (“Маънолар хазинаси”) девонлари сирасига кирган тўрт фаслдан иборат хазинага синчковлик билан назар ташланса, бу фикр янада равшанлашади. Ҳатто “Хамса” достонига кирувчи беш достон ҳам ўша муддаонинг давоми ёки хулосалари сифатида юзага келгандек...

Навоий халқ орасида “Чор девон” деб юритиладиган «Ҳазоин ул-маоний» девонининг дебочасида ўз маслакдоши, дўсти ва ҳукмрон Султон Ҳусайн Бойқарони мадҳ этиб, у кўрсатган мурувватларидан миннатдорчилигини билдиргандек туюлади.

Девоннинг дебочасида “Агарчи нигориш топқон икки девон (“Бадое ул-бидоя” ва “Наводир-ун-ниҳоя” девонлари) тартибида ва гузоришқа кирган (яъни тайёрланган) икки дафтар тадвинида ҳам бу фақири номурод ҳақири ношодга ҳеч ихтиёр йўқ эрди, невчунки барчаси султоний ҳукмлар ва ҳоқоний амрлар ва таълиму талқинлар била эди” дейиш билан, Султон Соҳибқироннинг кўрсатган ёрдамлари ҳақида жуда руҳланиб, унинг “лутфу эҳсон” ларидан “Кўнглимга ўзга қувват кирди...” деб таърифлайди ҳамда:

**Зулмат аро эдим оби ҳайвон топдим,
Йўқ йўқки, ўлиб эрдим, янги жон топтим,**

каби мисраларда ўз қувончини намоён қилади.

Демак, ижодининг, айниқса, 44901 мисра, 3132 та шеърни ўз ичига олган 16 жанрдан иборат “Ҳазоин ул-маоний” девонининг барча фаслга мос ва хос бўлимлари Ҳусайн Бойқаро назаридан четда қолмаган ва раҳнамолик қилганлиги намоён бўлади. Айниқса, девонни охириги тартибга келтириш даврини “...эллиқ, олтмиш ё юз ғазалга яқин йиғилса эрди ҳазрати Султон Соҳибқироннинг фирдавсосо суҳбатида ва сипехрфарсо ҳазратида ҳозир қилиб арзга еткурур эрдим ва ул ҳазрат уларга шафқат юзидин боқиб, қайси маъни шўхинингким таркиби хилъатида ва алфозу кисватида бетакаллуфлуқ кўрса... ўз хизонаи хотири ганжинасидин... зебу зийнатқа табдил еткуруб, ҳар ғазални тартиб юзидин ўз ўрнига рақам қилур эрди” каби хотиралар билан эслаб, шоҳга ҳамду санолар, унинг ақлу заковатига таҳсинлар айтади.

Шу ўринда буюк алломаларнинг “Инсон ўзи яратган нарсаларнинг қули”, деган башоратини эслаб ўтиш зарурати туғилдиким, дарҳақиқат, инсон қачонлардир пулни ўйлаб топди. Ҳозирги вақтда барча одам зотики унинг қули; олтиннинг зангламас металл эканлигини аниқлади. Ҳозир ҳамма унга интизор; ўзлари қайсидир мансабларни жорий қилди ва қонунлар ўйлаб топди, барча унга тобе ва ҳоказо.

Аммо Навоий, юқорида айтилган фикрлар ва ўзи девоннинг дебочасида кўрсатиб ўтган “султоний ҳукмлар, эҳсону таҳсинлар, таълиму талқинлар”ни бир байт билан ифодалаб, уларнинг қийматини белгилаб беради,

қаранг:

**Ўзлукнинг ҳижобидин кимки ўзин халос этар,
Ўзга қаёнки солса кўз, мумкин эмас ҳижоб анго...**

Нақадар чуқур, бепаён маъно ётибди.

“Ўзликнинг ҳижоби” тушунчаси нимани англатади? У қандай ҳижобким, инсонни нечун банд этади ёки ўраб олади? Нима учун ўзликдан “халос” бўлиш керакки, “қаён солса кўз”, инсонга нарсалар “ҳижобсиз” кўриниши мумкин.

Юқорида айтилганидек, “Инсон ўзи яратган нарсаларнинг қули” бўлиш билан бирга, ўша ўзи яратган нарсалар билан ўзлигини ўрай бошлайди, яъни ўша нарсалар ўзи учун “ҳижоб” бўла бошлайди.

Яна ҳам аниқроқ тасаввурга эга бўлиш учун фараз қилинг: “қора кўзойнак такқан” маҳобатли бинолардан ҳайратланиш, фазога учган кемалардан фахрланиш, уяли телефонлар билан ғурурланиш, тиниқ кўрсатадиган рангли телевизорлар олдида соатлаб ўтириш, бирор мансаб дардида остоналарда изғиш, боринги, ўша мансабдор тоғни талқон қилгудек шиддат билан виқорланиши, иложи борича, озроқ харом еки гуноҳ қилиб, кўпроқ пул топиш дарди, кўшненикидан бир қарич бўлса ҳам баландроқ уй солиш, машиналарнинг рангини танлашу хуфия “уйланиш”лар барчаси ўзликнинг ҳижоби эмасми?!

Шу “ҳижоб” (тўсиқ)дан “халос” бўлса, “қаёнки солса кўз”, унга “ҳижоб” мумкин эмас, яъни теран ақл билан кўриши мумкин, деганда - беш кунлик умр кўрувчи капалак гўзаллиги, қирқ кун меҳнат қилиб, бол тўплаб кетувчи арилар ғайрати, илонлар тишида сақлаб юрган бир томчи суюқлиги захарлаши ҳам, даволаши ҳам мумкинлигининг сир синоатлари, бир сония очилиб сўлувчи гулларнинг хасрати, оёқ остидаги ўт-ўланларнинг бир мавсумдаёқ яшнаб хазон сўлишининг асрорлари, аччиқ қалампиру, ширин қовун, сирти қораю ичи қизил тарвузларга, меваю сабзавотларга рангу таъм танлаб бераётган Яратган саховатию кароматларидан ҳайратланиш, фахрланиш, ғурурланишга даъват эмасми? Ҳайвоноту паррандалар оламидаги ўзига хос яшаш ва кўпайиш қонуниятларининг қатъий ва мукамаллигини англаш, улар олдидаги масъулият ва жавобгарлик ҳиссини англашга даъват эмасми? Яратганнинг юқоридаги мўъжизалари ичида инсоннинг ўзи энг олий зотлиги, у ҳам ўша гўзаллигу ғайрат, сир синоатлару асрорлар, рангу таъм эгалари ва умрлари каби ўткинчи, боқий эмаслигини англаб етишга даъват эмасми? Ҳар бир сир синоатлардан олган таълим ва маъно инсон учун ибратлилигига, ўзини ўшаларнинг бир бўлаги, фақат онгли бир қисми эканлигини англашга даъват эмасми?

Навоий ёзишича, Оллоҳ инсонни ҳамма нарсадан улуғ, ўзига сирдош ва ўзига маҳрам қилиб яратган. Инсон вужудида беқиёс ақлу заковат, чексиз куч қудрат ва олий фазилатлар яширинган. Шунинг учун Навоий инсонни ўзлигини англашга даъват этади. Яъни, инсон ўз ақл заковати маҳсули сифатида яратган нарсалари билан мағрурланиб, уларни ўзига “ҳижоб” қилиб олмасдан, ақл заковатнинг мислсиз имкониятларидан ҳайратланиш, ундан янада мукамал яратувчанликлар кутиш ва уни инъом этган Оллоҳга ҳамду санода бўлиш ҳам ўзликни англашнинг белгиларидир. Ўзликни англашнинг дастлабки нуқталари сифатида яна Тил, Халқ, Эрк, Ишқ, Табиат, Ватан, Тарих каби тушунчалардан бошлаб, уларнинг моҳиятига етиб боргандагина, инсоннинг ўзлиги тўла тасдиғини топади, унинг умри нур, қисмати улуғвор бўлади.

Навоий ижодидаги ўзликни англаш борасидаги фикру туйғулар мукамал ва махсус тадқиқ этилса, яна бир ҳақиқат ва ҳикматларнинг манзаралари равшанлашади.

(Анджоннома», 2006 йил 4 февраль)

###

ДАҲОЛАР ДИЛОРОМИ

Туркий назм гулшанининг фариштаси, шу тил илми, пойдеворининг асосчиси Алишер Навоий ҳаётининг ҳар бир сонияси, ижодининг ҳар сўзу мисраси илмий тадқиқот манбаидир. Ҳар сафар мурожаат қилинса янги бир ҳикмат, янги бир ғоя, янги бир олам очилаверади.

Алишер Навоий ижодига Абдурахмон Жомийнинг берган баҳоси эсланса, Навоийнинг

буюклик даражаси янада сезилади: «Бу қаламга (Навойи қалами, ижоди назарда тутилган) фалакдан офаринлар ёғилсин! Чунки бу ёқимли нақшни (Навойининг «Хамса» асари кўзда тутилган) ўша қалам яратди ва форсий тил эгалари, форсча назм дурларини тизувчиларига раҳм қилди: у ҳам шу форсий тилда ёзганда, бошқаларга сўз айтишга мажол қолмасди. Бу мўъжизакор назм тарозиси қаршисида Низомий киму Хусрав ким бўлди?!»

Низомий ўзининг беш достони билан хамсачиликка асос солди. Форс тилида 42 та, ўзбек тилида 2 та, турк тилида 2 та «Хамса» яратилди, бундан ташқари озарбайжон, туркман, курд ва бошқа тилларда ҳам хамсачилик давом эттирилди. Бироқ Хусрав Дехлавий, Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоийларгина Низомий қаторидан ўрин олишга муяссар бўлди. Шу икки буюк даҳо Низомий Ганжавий (1141-1209) ва Алишер Навоий (1441-1501) мурожаат этган бир образга тўхталмоқчимиз.

Орада роппа роса уч юз йил фарқ бўлишига қарамай, улар «Дилором»га бир хил мурожаат

қиладиларки, бу илтижо ҳайратга солади.

«Ҳазоин ул маоний» девонининг «ғаройиб ус сиғар» фаслида бир ғазалнинг матлабсида шундай гўзал ўхшатиш, илтижоли мурожаат борки, биринчи мисранинг ўзиёқ муҳлисни ўйлантриб қўяди.

қаранг:

**Эй насими субҳ, аҳволим дилоромимга айт,
Зулфи сунбул юзи гул, сарви гуландомимга айт.**

Худди шу мурожаати муножот Навоийдан уч юз йил аввал Низомийда ҳам содир бўлган эди.

қаранг:

**Еткур пайғом ёримга, сабо, тез,
Етиб анга дегилким, эй Дилором.**

Ҳар иккиси ҳам «Дилором»га мурожаат қилмоқдаки, демак суратан - улар ўз ёрларини дилором, деб эъзозлаганлар, деган хулосага келса бўлади. Аммо, сийратан эса, ким дилга ором бериши мумкин? - деган савол пайдо бўлади. Агар, севгилига ёхуд севгига нисбатан ишлатилса, фараз қилинг, севги боқий ва дилга ором бера оладими: севишганлар етишгунча бир-бирига ой кўринса, етишгандан сўнг ойнанинг доғлари кўрина бошлайди, айрим ҳолларда арзимаган сабаб билан сиз-биздан сен-менга борилади.

Муҳаббат тушунчаси олиб қаралганда: ота-онага, фарзандга ёхуд Ватанга бўлган муҳаббатдан ором кутилса, ота-онанинг берадиган роҳат-фароғати, фарзанд ёки Ватан тимсолидаги давлатнинг меҳр-муҳаббатининг ранжу аламлари бор.

Дилга ором фақат ишқдан кутилади. Ишқ фақат Яратганга нисбатан пайдо бўлади. Агар кўнгилга ҳақиқий ишқ тушса у қазо билан яқунланади. Демак фоний дунёнинг дилороми – Ҳаққа бўлган ишқдир.

Айниқса Низомийнинг:

**Югирдим ҳар тараф мен мисли Мажнун,
Тилимда Лайли номи субҳдин шом**

байтида Олам тушунчаси, оламини Яратганга интилиш, шу саъй-ҳаракатларда ишқ оташқадасининг

ҳарорати сезилиб туради. Яъни, Лайли - тун, қоронғулик, Оламнинг сир-саноатлари шу қадар жумбоқ ва тундек қоронғуки, уни ақл чироғи билан ёритиш ва шу орқали Ҳақни топиш мумкинлигига ишора бор. Холбуки, бу ақл чироғи - ташналик, ишқ олами сир-саноатларини тушуниб, Ҳақ йўлини топиш ҳаммага ҳам насиб этавермайди.

Бу фикр Навоийнинг қуйидаги байтида янада равшанроқ акс этади:

**Эй кароматгўй, ишим оғози худ исён эди,
Шамъи раҳмат партави етқайму анжомимға айт.**

Қарангки, Ҳаққа ишқи тушмаган ҳар бир банда - хоҳ мусулмон, хоҳ насроний бўлишидан қатъий назар, у исёнкордир. Яратганга нисбатан исёнда бўлади. Яъни, у нега ер қимирлайди, нима учун тўфон бўлади, деб ўз фикрлари ва талаб-истакларини намойиш этаверади. Фақат Олам ақл чироғи билан ёритилгандагина унинг сир-саноатлари ечила боришини, бунинг учун ҳақиқий ишқ шавқи - яъни **дилором** етишмаслигини англаш мушкулоти азалий ва абадий муаммодир. Навоий бу ўринда:

Шамъи раҳмат партави етқайму анжомимға айт

мисрасида ўша ёруғлик – ақл шуъласидан ўзининг баҳраманд бўлишига умид боғламоқда. Айниқса, Навоий «ғаройиб ус-сигар»нинг бир ғазали мақтаъсини:

**Ташна лаб ўлма Навоий, чун азал соқийсидин,
«Ишрабу ё айюҳал-атшон» келур ҳар дам нидо.**

сўзлари билан яқунлайдики, яъни лаб ташналиги кифоя эмас, дилинг ташна бўлсин, чунки «Эй ташналар, ичинглар!» деган нидодан киши ҳар доим бохабар, баҳраманд бўлиб туради.

Хулоса қилиб шуни таъкидлаш жоизки, ҳар икки буюк даҳо ишқ оташқадасида ёниб турган ҳароратни тонги сабодан Ҳаққа етказишни илтижо қилаётганлигини намойиш этмоқда.

(«Андижоннома» 2005 йил 9 февраль;
«Сино» илмий-оммабоп журнал, Эрон
Ислом Республикаси 2006 йил №22)

###

«КЎЗ МАРДУМИН ҒАМЗАНГ»

Ташна одам мусаффо сувдан ичиб, чанқоғи босилганидан қанчалик роҳатланса, ҳар бир хўплами, ҳар бир култуми инсон танасию нафсига ором берса, Навоий мероси ҳам башариятнинг маънавий-маърифий ташналигига малҳамдек сингиб боради.

Бу мерос ўзининг жозибадор ва мусаффолиги билан хайратга солаверади, яна бир култум, яна бир хўплам ва ё сипқориб юборгудек ташна қилади, ақл ва онг мавжлари яна талпиниб қайта мурожаат қилаверади. Яна янги ташналик, янги қаноат, янги ҳузур...

«Қаро кўзум...» ғазали нақадар пурмаъно бўлиши билан бирга шу қадар чуқур фалсафа манбаидир. Чунки, бу ғазалнинг матлаъсининг ўзи қатор олимларнинг тадқиқотларига асос бўлган, олам ва одам тушунчаларининг бадиий инъикоси ифодаланган.

Биз қуйида талқин қилмоқчи бўлган ғазал ўша машҳур ғазалнинг тафсиридек, давоми

ҳамда тасдиғидек кўринадики, бу, «қаро кўзум...» ғоясининг ижтимоий исботидек юзага чиқади.

**Тануредур ичим гўё қизитқон ишқ ўти они
Ёпиштурғон кабоб ўрни анга ҳар доғи пинҳони.**

Нақадар гўзал ифода. Тандирнинг нон ёпиш учун қизитилишию, унинг нима билан қизиганини тасаввур қилинг. Биринчи мисранинг ўзиёқ ўқувчининг (агар англаб етган бўлса) ҳолатини белгилаб қўяди.

«Ёпиштурғон», бу ерда ташқи бир куч тарафидан «ёпиштирилган кабоб»; қарангки, тандирга нон ёпилар эди, Навоий ичи – тандирга «кабоб» ёпилди, - яъни гўшт, гўшт бу қоннинг манзили, қон эса ҳаёт манбаи; косалар тагида ним косалар, ақл кўзи билан узоқ ва чуқур тикилиб, илғаб оладиган маъно ётибди. Демак, шу кабоб қизиган тандирга ёпилгач у ерда доғ пайд о бўлиши ва бу доғларда сирлар пинҳонлиги – олам синоатлари ётибди, инсонлар тақдирининг шодлигу ташвишлари жойлашганлиги намоён бўлмоқда.

**Қизил рағлар эмас кўз ичраким, кўз мардумин
ғамзанг
Анингдек нешлар урдиким, оқмиш ҳар тараф
қони.**

Кўздаги қизил томирлар, «кўз мардумин ғамзанг...» Тақдир кабоб ёпди, кабобдан доғлар пайдо бўлди, бу доғлар шу Тақдири азал ғамзасининг ништарларидан оққан қондир. Бу ердаги «ғамза» ҳам икки маънода келмоқдаки, биринчиси – тариқат майидан ҳосил бўладиган хуш кайфият – яъни тақдир қарашмалари қонларни равон оқизса, иккинчидан – «ғамзадан» - ғам андуҳлар натижасидан оққан қонлар хун бағирлар қонидир. Навоий кўзида асраб юрган халқнинг («кўз мардумин») ҳолати икки бадий талқин билан ифодаланмоқда.

Тўққиз банддан иборат ғазалнинг ҳар бир банди ўзининг муҳимлиги билан ҳаётнинг барча ижтимоий жабҳаларига бағишлангандек, уни бадий талқин қилиб боради.

Маълумки Навоий то умрининг охиригача ҳаж сафари умидида яшаган, аммо ҳар сафар у ёки бу сабаблар, айниқса, Хусайн Бойқаронинг илтимоси билан кечиктирилган. Шу армон ҳам ғазалда ўз аксини топганки, бу фақат Навоийнинг ўзигигина эмас, барча ислом аҳлига тааллуқли бўлган ҳолатдир.

**Мунингдекким, йироқдур Каъбаи мақсад
хамоноким,
Эрур манзилға етмасдан жараснинг тинмас
афғони.**

Байтнинг мазмунидан англашиладиган маъно шундаки, қарвондаги туянинг қўнғироғи манзилга етмагунча тинмай чалинаверади, яъни мақсад сари интилган инсон унга етмагунча ҳаракатда бўлиши кераклиги ва ҳаракат жарангдор, қарвон каби залворли бўлиши уқтирилади.

Бир мақолада ғазални тўла таҳлил қилиб бўлмас, аммо Навоийга ташна қалбга бир томчи ором берилган бўлса муродимиз ҳосилдир ва ҳар бир аҳли фазлни мумтоз адабиётимиз, санъатимиз ва тарихимизга ташна бўлиб яшаши умидидамиз.

(Эълон қилинмаган)

###

НАВОИЙ ИШҚИ

Навоий «Ҳайрат ул-аброр» асарида «Хамса» достонининг мундарижасини яратар экан, унда Олам - азалий ва абадий ягона руҳнинг (Оллоҳнинг) ўз-ўзига ишқи тушиб, ўз жамолини томоша қилиш истагидан пайдо қилган кўзгу, деган тушунчани илгари суради.

Тасаввуф илмини мана шу ягона руҳ кўзгуси бўлган борлиқ ва, айниқса, унинг олий мавжудоти - инсон ўзлигини англаб, ўзига ишқи тушиб, шу орқали Ягона руҳга қўшилиш таълимоти, деб қаралса, Навоий бу масалани янада яққолроқ тавсифлаб:

**Қилиб Ҳақ вужудида маҳв ўз вужудин,
Навоий муни бил тариқи тасаввуф,
дейди.**

Тариқат - тасаввуфда йўл, изга тушиш, йўналишни белгилаб олиш маъноларини билдиради. Ишқ эса инсонни маърифатга ва, ниҳоят, Ҳаққа элтувчи куч, қудрат ҳисобланади. Шариатда пайдо бўлган Ишқ, Ҳақиқат водийсига қадар сўнмаслиги, инсонни Ягона руҳга қўшилиб кетгунга қадар элтувчи олий туйғу, қудратдир. Ҳаққа етмасдан сўнган ишқ, энди у ишқ эмас - севги (ишққа нисбатан ўткинчи маънода), хирс, нафъ (манфаат кутиш), таъмадан бошқа нарса эмас.

Маълумки, инсонда руҳий ва моддий олам бирга яшайди. Мавжудотнинг олий табақаси - Инсондаги ишқ тушунчасида кўнгилинг маҳбуб томон интилиши, яъни илоҳий Зотнинг инъикоси бўлган борлиқни англаши, унга ишқи тушиши, ўз вужудини Ҳақ вужудига сингдириши («маҳв ўз вужудин») Ҳаққа қўшилиши тушунчаси ётади. Бу ўринда Навоий Ҳақни таниш учун унинг мажозий сифатлари орқали уни кўнгилга жо қилиш, тариқатнинг имконларидан бири, деб қарайди ҳамда маҳбуб - Ҳақ, унинг висолига етишиш қудрати - Ишқ, унинг воситаси - Май (мастлик, «сукра») тимсолларида намоён қилади. Ва «Фавоид ул кибар» асаридаги бир қитъасида бу масалани янада ривожлантиради:

**Мажоздин манга мақсуд эрур ҳақиқий ишқ,
Нединки, аҳли ҳақиқатқа бу тариқат эрур.
Мажоздин шу ҳақиқатқа йўл топар ошиқ,
Қилур мажозни нафъ улки беҳақиқат эрур.**

Навоий ишқни мажозлар орқали меъёрга етказиб, мустаҳкам этиқодга эга бўлгандан кейингина Ҳақиқатга эришиш амали содир бўлишига ишора қилиб, қуйидаги қитъада Ишқ тушунчасини хотималагандек бўлади:

**Эй, Навоий, кўп мажозий ишқ ила машъуфсен,
Ўтқил андин, доғи ён ишқи ҳақиқат сори бот.
Иккисидин гарчи ошиқ ўлмаки, лозим келур,
Бори ул ўлмакки, бўлғай зимнида юз минг ҳаёт.**

Навоийнинг :

**Ошиқ бўлдим панд берманг, чорам асбобин тузинг,
Ишқ зор этганга зулм этманг, тараҳхум кўргузинг-**

матлаъали ғазалини олиб қараганда, уни севги тушунчаси билан ўқилса – бир гўзални севиб қолганлиги, унинг “чора асбоблари” эса шу гўзалга унинг севгиси ҳақида етказилишидан тортиб, токи тўй тарадудларига қадар бўлган воқеалар, “зулм этманг” хитоби орқали йўлни тўсманг, маънолари ётади.

Ошиқнинг маъжозий ҳолати эса ўзгача тушунча касб этади. Биргина “чора асбаби”нинг маънолари ўзи катта изоҳ талаб қилади. Маълумки, Навоий машойихлар таълимотини мукаммал ўрганган шахс, ўрганибгина қолмай, унга мутлақ амал қилган ҳам.

Нақшбандия тариқатининг асосчиларидан Абдухолиқ ғиждувоний ҳикматларидан бири рашха (томчи)лар бўлиб, бу рашхалар Авлиёи Кабир, Ҳазрат Баҳоуддин, Хожа Убайдуллоҳ Ахрор, Абдурахмон Жомийлар томонидан шарҳланганлиги ва бу тариқатга Навоий ҳам эътиқод қўйганлиги маълум. Шу нуқтаи назар билан қаралганда, рашхалар саккиз ном билан аталиб: 1. “Ҳуш дар дам” – ҳар бир нафас Аллоҳ зикри билан; 2. “Назар бар қадам” – солиқ назари оёғи учига қаратилган бўлиши, яъни нигоҳни жиловлаш; 3. “Сафар дар ватан” – солиқнинг ўз табиатига, кўнглига сафари; 4. “Хилват дар анжуман” – солиқ дунёвий иш билан банд бўлсада, юракда Аллоҳ билан доимо ошино бўлиши; 5. “Ёдқард” – тил ва дил зикрининг уйғунлашуви; 6. “Бозгашт” – солиқ зикр ҳаловатини ҳис қилиши; 7. “Нигоҳдошт” – солиқ ўз хаёлини бошқа нарсалардан муҳофаза қилиши; 8. “Ёддошт” – солиқнинг бутун борлиғи Ҳақ Таоло муҳаббати билан ёнишини тарғиб қилувчи ҳикматлардан иборат.

Навоийнинг юқоридаги байтдаги пок ишқига “панд бермасдан”, унга раҳм қилиб (“тарахҳум кўргузиб”) мана шу амалларнинг рашхаларни бажариш учун “чора асбоб”ларини тузишни тилаганлиги сезилиб турибди.

Навоий асарларидаги ёр ва маъшуқага мурожаатлари севги ҳисси билан ўқилсада, уқиш чоғида унинг Ишқи, унинг ёри ва маъшуқаси маъжозий эканлигини, улар орқали Ҳаққа мурожаати, интилишини англаш муҳимдир.

(«Андижоннома» 2003 йил 1 феврал)

###

НАВОЙНИНГ ИБРАТЛИ «ИСЁНЛАРИ»

**Қилибмен анча исёнким, агар дўзах аро кирсам,
Менинг беҳад гуноҳим бирла дўзах сарбасар бўлғай.
Худоё, авф осонроқдурур йўқса ғзаб қилсанг,
Магарким ўзга дўзах, ўзга ўт, ўзга азоб ўлғай.**

(Ё раб!) Бу не сир-синаотки, бутун оламга ўткир зеҳни билан машҳур, беқиёс ақлу завокати билан фазилат аҳлини лол қолдирган, Бобур таъбири билан айтганда «назири йўк киши» ўзини «исёнкор» деб турса... ва ёки «Аҳли фазл ва аҳли ҳунарға... мураббий ва муқаввий Алишербекча ҳаргиз пайдо бўлмаган» бўлсаю, у ўзининг устозлик ва ғамхўрлигини «исён»лардан иборат деб билса...

«Исён» ўзи неки, уни кимга нисбатан, қайси мақсадда қўллайди? Унинг баҳоси қандай? Агар, Навоийдек улуг зот ўзини исёнкор, дебдики, демак исённингда ижобий бир ҳолат, ибратли бир кечинма эканлигини аниқлашимиз, исботлашимиз керак эканда.

Навоийнинг ибратли «исён»ларини ва шу орқали у «гуноҳкор» эканлигини, агар шу «гуноҳлари» учун у дўзахга кирса, дўзах азоби камлик қилиши, унга «ўзга дўзах, ўзга ўт, ўзга азоб» кераклигини баҳоли қудрат сарҳисоб қилиш навбати келди чоғи.

Агар, бундан ўн йиллар илгариги мафкура нафаси билан ўқиб, Навоийнинг «атеистик қарашлари» мавзуси билан талқин қилганимизда, тайёргина, «мана, Навоий ҳам диндорлар устидан кулиб, мен исёнкорман, агар дўзахинг бўлса ёндиравер, у нарсалар мен учун ҳеч нарса

эмас, чунки у дунёдаги дўзах, жаннатларинг ёлгон демоқчи», деган бўлар эдик.

Аммо, ақл кўзи билан боқиб, нарсанинг сурати ва у орқали сийратларига, ҳеч бир мафқурасиз назар ташланса, асл нусха (моҳият) пайдо бўладики, бу мушоҳадалар кўламини янада кенгайтиради.

Навоийнинг «исён»лари масаласига келсак: булар унсиз, ҳаракатсиз, шовқин-суронларсиз ва ниҳоят жангу жадалларсиз исёнларки, улар ибратли, ижобий натижаларга эга бўлган, хайрли исёнлар эканлиги бутун ижодининг кўлами ва салмоғида намоён бўлади.

Асарларидан намуналар келтиришдан аввал, Навоий «исён» деганда нимани назарда тутган бўлиши мумкин ва биз нималарга эътибор қилишимиз кераклигини белгилаб олишимиз зарур. Шу нуқтаи назардан қаралса, Навоий исёнлари бир **такводорнинг ибодатлари ғофилларга нисбатан исён, яъни, барча яхши фазилатлар ёмон иллатларни йўқотиш учун қилинган ҳаракатлардир.**

«Ғаройиб ус-сиғар» асаридаги китъалардан бирида шундай байт борки, Навоий хушомадгўйларга нисбатан ғалаён кўтарган. Чунки ҳар доимгидек, ҳар замонлардагидек Навоий замонида ҳам хушомадгўйлар, риёкорлар бисер ва хушёр бўлган:

**Чун хушомад демакни бошласа кош,
Ким тутулса дами, кесилса тили.**

«Бадоеъ ул-васат» асарида эса ўша хушомадгўйларнинг тингловчиларига, ўша риё сўзларига ишонувчиларга нисбатан «исён» кўтариб, уларни хушёрликка чақиради-ки, «ким гапирмоқда?» эмас, «нима демоқда?» эканлигига эътибор беришга даъват этади.

Байт: **Чун ғараз сўздин етар маъни анга,
Ноқил улса хоҳ хотун, хоҳ эр.
Сўзчи ҳолин боқма, боқ сўз холини
Кўрма ким дер они, кўргилки не дер.**

Навоийнинг дунё аҳлига боқиб, гадодин то шохга, омидин то такводорларга қадар бўлган шахсларга нисбатан берган баҳоси, уларнинг қилмиш ишлари ва тутмиш ҳаёти ва барча аҳли башарнинг турмуш тарзига нисбатан кўтарган «исёни», даъвати асрлар оша узининг муҳимлигини йўқотмай келади:

**Эй, Навоий, олам аҳлида тамаъсиз йўқ киши,
Ҳар кишида бу сифат йўқтур, анга булғай шараф.
Сен агар тарки тамаъ қилсанг, улуг ишдир бу ким,
Олам аҳли барча бўлғай бир тараф, сен бир тараф.**

Ҳайратланарлиси шундаки, ўша пайтлардаги (балки азалдан то абад) жойнамоз устидаги такводорнинг жаннат даъвосида, амал курсисидаги раҳбарнинг пора дардида эканлиги мана шу икки байтга терилган инжуларда акс этиб турибди.

«Ғаройиб-ул-сиғар» асаридаги «Ўз тоифадин шикоят ва элга яхшилик қилиб, ёмонлик кўрган ҳикоят» сарлавҳали китъада:

**Не толеъдурки, ҳар кимни десам ёр,
Манга ул оқибат булур бадандеш.
Бировдур гар они десам кўзумсен,
Чекар мужғон киби, қасдимға юз неш,-**

дейиш билан одамлар орасидаги меҳр-оқибатнинг юзаки, тил учида эканлигини кўрсатиб мана шу иллатларга қарши «исён» кўтарган. Айниқса, «Наводир-уш-шабоб» асарида бу ғояни янада аниқроқ ифодалаб:

**Бирига юз Хито мулкин хирож айласанг ийсор,
Хатосиз қасди жонинг қилғусидир, гар хато қилсанг,**

дейди. Навоий даҳосини таърифлаш, уни меъёрига етказиш мумкин эмас. Чунки унинг меросини ўрганишда ҳар бир шахс ўз билим доирасида, заковат кенглигида талқин қилади ва уни ҳазм қилишда ҳам фикр кўлами шу асарлар маъносини англашга хос ақл тишлари билан озуқаланади.

Ушбу қисқа мушоҳадаларимизни Навоийнинг «Фавоид-ул кибар» асаридаги қуйидаги фард билан якунлашга қарор қилдик, ки ўз долзарблиги оилан асрлар оша шиорлардек янграб келаётган ўғитларга зора амал қилинса:

**Киши айбинг деса, дам урмағил ким, ул эрур кўзгу,
Чу кўзгу тийра бўлди, ўзга айбинг зоҳир айларму...**

(«Андижоннома» 2004 йил 4 феврал)

###

НАВОИЙ АСАРЛАРИДА ИЖТИМОИЙ БЎЁҚЛАР

Беш асрдан зиёдроқ давр мобайнида ўзининг долзарблигини йўқотмай келаётган Навоийнинг шуҳрати ва унинг асарлари, у кўтарган янгиликлар, чуқур мазмун ва сўнмас ғоялар билан ёлғиз ўзбек ёки туркий халқларнигина эмас, балки бутун жаҳон халқлари, адабиёт мухлисларини мафтун этиб келмоқда, ҳайратга солмоқда.

Қайси ижтимоий давр бўлишидан қатъий назар, у яратган мумтоз асарлар, сўнмас ғоялар ва адабий даъватлар ўз кучини йўқотмади, аксинча ўз моҳияти билан ўша даврнинг шиорига, маънавиятига айланди. Зеро, Навоий асарларининг замирида хазрати Инсон ва унинг ижтимоий аҳволи ётади. Назм гулшанининг марказида халқ шодлиги-ю, мамлакат ободлиги, шохлар адолати-ю, фуқаролар садоқати, турмуш фароғати-ю, меҳнат ҳаловати, қўйингки, ҳаётнинг барча жабҳалари-мантиқий, маънавий, фалсафий, сиёсий томонларидан талқин қилиниб, бутунликни, яъни ижтимоий борликни мужассамлаштиради.

Навоий ғазалларида ишқий кечинмалар куйланса, булар ўз ўрнида етук тасаввуф илмининг натижаси деб қараш керак. Чунки, унинг ижодида севги, муҳаббат, ишқ тушунчалари алоҳида бўлиб, шундан ишқ - ошиқлик энг олий туйғу, Яратганнинг ўзигагина бўлиши мумкинлиги акс эттирилади. Севги, муҳаббат тушунчалари эса ўша ишқнинг дастлабки тажрибаси, синовларидир, деган фикрни англаштиради.

Навоий ижодига жанрлар йўналиши бўйича назар солсак, улардаги фикрлар бир бирини тўлдириб, бойитиб борадики, бирор фикр ёки ғояни такрор учратмаймиз. Фикримизнинг далили сифатида унинг рубоийларига мурожаат қилайлик:

**Хўп эл била суҳбат тутубон хўп ўлғил,
Яхшини талаб қилғилу матлуб ўлғил,
Ширин сўз ила халққа марғуб ўлғил,
Юмшоқ де ҳадисингнию маҳбуб ўлғил.**

Эътибор берилса, бир ўқишданок кўп нарсаларни англаб етгандек бўламиз. Изоҳга хожат йўқдек туюлади. Аммо чуқурроқ назар солинса, оддийдан мураккабга, қуйидан юқори поғоналарга, буюликка чорловчи рубоий бўлиб, ҳар бир мисра катта бир даврни ўз ичига олади.

Хўп эл била суҳбат тутубон хўп ўлғил мисранинг мазмуни ёшлик даврининг вазифаларига тааллуқли бўлиб, “хўб эл” яъни халқнинг ўзингга тенг, яхши эли билан “суҳбат” қуриб, улардан ўрганиб, ўзинг ҳам уларга маъқул “хўб ўлғил” ва яхши хулқ билан вояга етгин, деган ғоя бор.

Яхшини талаб қилғилу матлуб ўлғил – ўрта ёш, навқиронлик пайти вазифалари бўлиб, “хўб эл” дан тарбия олгандан кейин “яхши талаблар” қиладиган бўлиб етишасан, аммо ўзинг ҳам ўша талаб қилган яхшилигингга муносиб, “матлуб ўлғил” деб даъват этади.

Ширин сўз ила халққа марғуб ўлғил – демак, энди эл орасида тарбия топиб, яхши талаблар қилиб келдинг, энди “ширин сўз ила халққа” ёқимли бўл дейди. Чунки оиланинг ўзи ҳам бир халқ, давлатнинг бир бўлаги, шундан келиб чиқиб халқни ўзига қарата оладиган, ордидан етаклай оладиган даражага боришни топшириқ қилиб қўймоқда. Ва кейинчалик:

Юмшоқ де ҳадисингнию маҳбуб ўлғил –

мисраси билан қарилик чоғингда сўзларинг мулойим ва маънолилиги жиҳатидан умрибоқий бўлсин демоқда.

Навоий рубоийларининг баъзилари ўз кўлами билан дунёвий масалалар – бутун бир давлат интизоми-ю, келажаги, тартиби-ю, ривож, мавқеи ҳамда салоҳияти борасида фикр юритади.

**То хирсу ҳавас хирмани барбод ўлмас,
То нафсу ҳаво қасри барафтод ўлмас,
То зулму ситам жониға бедод ўлмас,
Эл шод ўлмас, мамлакат обод ўлмас.**

қаранг, **хирсу ҳавас хирмани** – бу енгил елпи, ўткинчи туйғулар йиғиндиси, у елда созурилиб кетадиган нарса, агар ўша йиғинди “хирман” барбод – созурилмас экан, **нафсу ҳаво қасри**, “хирсу ҳавас” –дан дахшатлироқ, кучлироқлиги учун қасрга тенглаштирилиб, у “барафтод” – қуламас экан, **зулму ситам жониға** санчилавериб “бедод” – алдов солишни тўхтатмас экан - **Эл шод ўлмас, мамлакат обод ўлмас.**

Кўриниб турибдики, бу мисралар ҳар бир давлат фуқароларининг онггидаги мафкура-ю, давлатнинг мафкуравий сиёсатидек туюлади.

Хуллас, Навоий асарларини таҳлил қилар эканмиз, у ўзи айтганидек:

**Ҳар не бир дostonға солди садо,
Бунда бир байт ила топди адо!**

деган фикрини нақадар ҳақиқат эканлигига ишонч ҳосил қиламиз. Шу билан Навоийнинг “Ўзбагим бошида қалпоқ, эгнида ширдоғи бас”, деб таърифлаган халқимизга ўз маърифатчиси, тилининг жонқуяри ва илмий асосчиси, бобокалон шоирини ёд этган авлодларига ўзи таъкидлаганидек: **“Ҳар тунунг кадр ўлубон, ҳар кунунг ўлсун Наврўз!”** деб қоламиз.

(«Андижоннома» 2000 йил 5 феврал)

«БОБУРНОМА»ДАГИ АЙРИМ СЎЗЛАР СИНОНИМИЯСИ

XIV асрнинг иккинчи ярмидан XVI асрнинг бошига қадар Моварауннаҳрда кучли маданият марказлари ташкил топа бошлади. Фан, адабиёт, санъатнинг кўп турлари ривожланди ва катта ютуқларни қўлга киритди. Ҳозирга қадар дуне халқларини ҳайратга солиб келаётган чуқур мазмунли асарлар ва гўзал, нақшинкор масжид ва мадрасалар қад кўтарди.

Бу яратилган нарсалар, айниқса, ёзма адабиёт туркий (эски ўзбек) тилида бўлиб, бу даврни Ҳайдар Хоразмий ҳақли равишда «Турк зуҳуридир очунда бу кун!» деган эди. Яъни, туркигўй халқларнинг тили, адабиёт ва санъати бошқа қадимий халқлар маданияти қатори юзага чиқиши, тан олиниши даври эди.

Бу ўринда Лутфий, Ҳайдар Хоразмий, Атоий, Саккокий, Ҳофиз Хоразмий, Навоий ва Бобурларнинг туркий тилда яратган илмий ва бадий асарлари асос қилиб олинади.

Айниқса, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома» асари ёрқин мисол бўлиб, бу асарни ҳозирги ўзбек тилидаги барча фанлар: тилшунослик, адабиётшунослик, тарих, этнография, қишлоқ хўжалиги, чорвачилик қўйингки ҳамма соҳа вакиллари уни ижодий ўрганиши ва ундан фахрланиши табиий.

Бобур ўз асарларида туркий (эски ўзбек) тилининг софлигини сақлашга, уни иложи борича халқ тилида яратишга интилади ва бу борада катта хизмат қилди. Бобур ўзбек мумтоз адабиётида ҳар жиҳатдан мукамал, насрий асар намунасини туркий тилда яратиб берди. У ўз асарларида равшанлик, аниқлик, софлик, ихчамлик, соддаликка эътибор берди ва шу анъанани тарғиб қилди.

Қизиғи шундаки, «Юлдузча» нашриётида 1990 йилда чоп этилган «Бобурнома» китобини варақлар эканмиз, беихтиёр бир неча сўзнинг такрор, аммо турли маъноларда ишлатилиши ёки бир маънони англатиш учун турли сўзлардан фойдаланганлигининг гувоҳи бўлдик.

280 дан ортиқ гапда (биз ажратиб олган)ги «қалин», «хейли», «илғор», «ғалаба», «ғолибо» сўзларининг қўлланиши ва уларнинг маъно англатиш даражаларини аниқлашга ҳаракат қилдик.

Юқорида айтилган, яъни ажратилган гапларда 200 га яқин «қалин» сўзи ишлатилган бўлиб, улардан 160-170 таси «кўп» сўзининг маъносида ишлатилганки, мана шу «кўп» маъноси билан бирга, гапда ўзининг «қалин» маъно бўёғининг ҳам маълум қисмини сақлаб қолгандек туюлади.

Бундан ташқари бир гапнинг ўзида бир маъноли сўз ўрнида бир неча сўзни ишлатадики, бу Бобурнинг сўз ишлатиш бобида моҳир устоз, тилшунос олимлигини кўрсатади.

Масалан: «Отлари кўп ва қўйлари қалиндир» (32-бет. Бундан кейинги мисоллар юқорида кўрсатилган нашрдан олинди ва гап охирида қавс ичида бет рақамлари кўрсатилади холос). Бу гапни ҳозирги ўзбек тилида «От ва қўйлари кўп» деб қўя қолса бўлади. Ҳолбуки, Бобурнинг ўзи ҳам гапларни анча ихчам тузишга ҳаракат қилган. Аммо, Бобур қўллаган гапда оти кўп элнинг қўйлари ҳам кўп ва ҳам семиз маъноси англашилади. Демак, бу гапда ишлатилган «қалин» сўзи «кўп» ҳам «семиз» маъноларида қўлланган. Шунингдек, куйидаги гапда «қалин» ва «кўп» сўзларининг ишлатилиш ўрнига назар ташлайлик, «не учунким, алар асру қалин, биз кўп оз» (101).

Бу ўринда «алар асру қалин» сўзи «улар ҳам кўп, ҳам мустаҳкам ва кучли» маъноларида қўлланса, «кўп оз» антоним сўзлар «жуда кам», «заиф» маъносида келиб «кўп» сўзи ўз

маъносини йўқотган.

Айниқса, «қалин кишиси ўққа, қиличқа бориб, ғалаба кишиси иликка тушти, сувда ҳам кўп кишиси ўлди» (166), «Шаруқон навоҳисида олиға борғонларни яхши босиб, қалин киши тушуриб, ғалаба бош кесиб келтурди» (214), «Бориб, йироқтин илғоб, бу афғонларни яхши босиб, қалин кишисини қириб, ғалаба бошлар йиборди» (280) каби гапларда ишлатилган «қалин» ва «ғалаба» сўзларининг маъноси «кўп» сўзининг синоними сифатида қўлланган.

Шунингдек, «қалин» сўзи «узоқ», «катта», «кенг», «қаттиқ» маъноларида ҳам ишлатилган. «Балут ҳам яхши ўтундир, агарчи тийрароқ куяр, вале тоблиқ куяр, чўғи қалин турар» (129), «...бу мухосарада қалин урушлар бўлди» (146), «Арупарда эканда қалин ёмғирлар ёғди» (240), «Бу тоғдин қалин дарё чиқиб, Ҳиндустоннинг ичи била оқар» (250) каби гапларда юқорида келтирган маънолар ўз ифодасини топган.

Бобурнинг сўз ишлатишдаги санъаткорлиги яна шунда кўринадики, «илғор» сўзини «тез», «аввал» ва ҳарб ишидаги «тезкор» (оператив) маъноларида қўллайди. «...бу Ҳиндустон умаросидин илғор (тезкор гуруҳ) битилди: Оламхонни Гувалёрға илғор йиборилдиким...» (284), «Бу кунларда хабар келдиким, илғор борғонлар қанужни ҳам ташлаб...» (309) каби гаплардаги «илғор» сўзлари юқорида таъкидлаган маъноларда ишлатимокда.

Биз қисқа мақолада ажратиб олинган гаплардаги айрим сўзларнинг хайратомуз тарзда қўлланилишини таҳлил қилиб улгурмаймиз. Аммо, ҳар бир китобхон, Бобурнинг ҳақиқий муҳлислари, тилшунослар, матншунослар учун бир олам қизиқарли ва илмбоп манбаалар борки, бу хазинадан ўзбек халқи доимо баҳраманд бўлаверади.

(«Маърифат» 2006 йил 26 – апрел)

###

ҲАЙРАТ КИТОБИ

Бобурнинг ҳаёт йўли, ҳарбий маҳорати, маданий мероси ҳақида кўплаб асарлар битилиб, у – давлат арбоби, саркарда, истеъдодли шоир, донишманд тарихчи, заковатли олим ва таржимон эканлиги исботлаб берилмоқда. Биз, Бобурнинг юқорида айтилган фазилатларини такрорлаб, янада тўлдириб эмас, «Бобурнома» асарида акс этган ҳислатлари орқали унинг нақадар нозик таъб, нафис ҳиссиёт, мустаҳкам ва бетакрор хотира эгаси эканлиги ҳақида тўхталмоқчимиз.

«Бобурнома» асарини ўқир эканмиз, унинг қанчалик тарихий қимматга эга эканлигини баҳолашга ақл ожизлик қилади. Чунки, иложи борица аниқ саналар, жой ва одамлар, табиат мўъжизалари – ҳайвонот ва наботот сирлари битилганки, бу асарнинг битишнинг ўзи муаллифнинг катта сабр-тоқат соҳиби эканлигини кўрсатиб туради. Шу билан бирга, эътибор берилса, асарда Бобур руҳининг нақадар пок, зехни юксак даражада ўткир эканлиги намоён бўлади.

Маълумки, Бобурнинг умри жанггу жадалларда ўтган. 12 ёшида Андижонда тахтга ўтириб, токи Ҳиндистонни тўла забт этгунга қадар босиб ўтган ҳаёт йўлига назар солинса, бир сўз билан, буни ҳаловатсиз умр, дейиш мумкин. Аммо шу беҳаловат умри орасидан биз унинг ҳаётга нақадар ошиқлиги, тирикликнинг барча ҳодисотлари юрагида, руҳида ўрнашиб қолганлигини кўрамыз ва у мислсиз ақл-заковат, илоҳий завқ ва покиза ҳиссиёт эгаси эканлигини сезиб турамыз.

Келинг, **«Исфаранинг бир шаръисиди жануб сори пушталарнинг орасиди бир парча тош тушубдур. «санги оина» дерлар, узунлиги тахминан ўн қарич бўлғай, баландлиги баъзи ери киши бўйи, баъзи ери кишининг белича бўлғай, ойнадек ҳар нима**

мунъакис бўлур», (бу ва бундан кейинги мисоллар Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг 1990 йил «Юлдузча» нашриётида чоп этилган «Бобурнома» китобидан олинди) таърифини олиб кўрайлик. Тўғридан-тўғри жангга жадаллар билан кетаётган Бобурда тошга нисбатан саркарда синчиковлиги акс этса, тошнинг жойлашуви таърифи орқали унинг жуғрофия илмидан хабардор эканлиги намоён бўлади, тошда «оинадек ҳар нима»нинг акси кўриниши ва шунинг учун «Санги оина» (тош ойна) дейилиши таърифи Бобурнинг зехни ўткир эканлигини кўрсатиб туради.

Ёки, **«Фарғона вилоятининг тоғларида... тобулғу йиғочи бор... пўсти қизил, асо қилурлар, камчи дастаси ҳам қилурлар, қушларга қафас қилурлар, тарош қилиб тиргаз қилурлар... табарруклик била йироқ ерларга элтарлар...»** Бу жумлалар билан дарахтнинг бутун бир ҳосиятини баён қиляптики, демак, Бобур шу дарахтдан ўта таъсирланганидан, унга ўзгача бир назар билан қараганидан далолат беради.

«Бир қатла санаттим, ўттиз икки-ўттиз уч навъ ғайри муқаррар лола чиқти. Бир навъ лола бўлурким, андин андак қизил гул иди келур, лолаи гулбўй дер эдук...» - бу таъриф билан Бобур жанггоҳдаги саркарда эмас, ўсимликшунос, гуллар шайдоси, улардан завқ олаётган бир нозик таъб шахс сифатида кўрилади.

Айнкса, қобулдаги вақтларида дарахтларга таъриф берар экан, **«Балут йиғочида яна бир ажиб хосияттур: сабзгарлик шохларига ўт қўйсалар ғариб шарфа била қуяр. Оёғидин бошгача шарфа била бир замонда кўяр»,** дейди.

Қаранг, кўз олдингизда ёниб турган аланганинг шарпасию, унинг ҳамма томони барабар қуяётганлигини синчиклаб кузатиб ўтирган Бобур турибди. У жангдан ҳориб келган, ғалаба ёки мағлубият ташвишида ўтирган саркарда ёки давлат ишлари билан банд шох эмас, ўз ҳис-туйғуларини табиат сирлари билан янада поклаётган дилбар шахсдир.

Бобур табиати ва зехнининг ўзига хослиги яна шундаки, у балиқ тутиш усуларини қизиқарли тасвирлайди. **«қулон қуйруғидин ўн-ўн икки пуштвора, яна кўк шабоқдан йиғирма-ўттиз пуштвора сув бошига келтириб янчиб, сувга солурлар, салғон замон – ўк сувга кириб маст бўлғон балиқни тута киришурлар».**

Юқоридаги қисқа мисоллар қаторида Бобурнинг хотираси, киёслаш ва ўхшатишлари борасида сўз юритмай бўлмайди. Унинг фикр доираси, хотира қатлами шу қадар кенг, тиниқ ва бетакрорки, Андижонда кўрган нарса ёки воқеани бошқа ердаги ўша нарсаларга солиштириб, киёслаб кўради.

«Самарқандни олғон маҳалда Аҳсиддин, Бухородин қовун келтуруиб бир мажлисда кестурдим. Аҳси қовунининг ҳеч нисбати йўқ эрди», мисолида кўринадикки, Аҳси қовунининг бошқа қовунлардан устунлиги унинг хотираси зарварақларига мустаҳкам ўрнашиб қолган.

Шунингдек, **«қобул узумидин ғазни узуми яхшироқ бўлур», «Андароб ва Хост ва Бадахшонот тоғлари тамом арчалиқ, қалин чашмалиқ, юмшоқ пушталиқ тоғлардур. Аксар бутака ўти бўлур, отга бисёр созвор ўттур. Андижон вилоятида бутка ўти дерлар»,** каби ўхшатишлар борки, бу сатрларни ўқир экансиз, ўтнинг қаерда қандай номланиши, қандай ҳайвон учун тўйимли ва «созвор» бўлишини таърифлаб беради. Бу эса муаллиф хотирасининг олий хислатларга бой ва беғубор эканлигининг белгисидир.

Айникса, **«...андак қизил гул иди»** келадиган «**лолаи гулбўй**»нинг фақат **«Дашти Шайхта бир парча ерда бўлур, ўзга ерда бўлмас»**лиги, демак, Андижондан то «Дашти Шайх» (Ҳиндистон)гача бўлган ерда бундай лола йўқлигини исботлаб берар экан, Бобур хотирасига битилган, ундан мустаҳкам ўрин олган лоланинг яна бир тури «садбарг лоладир», у ҳам муаллифнинг таърифлашича, **«Парвондин қўйироқ... бир парча ерда ғурбанд тангисининг чиқишида бўлур».**

Агар «Самарқанднинг қалъасининг ичида яна бир қадимий имораттур, масжиди Лақлақа дерлар. Ул гумбазнинг ўртасида ерга тепсалар тамом гунбаздин лақ-лақ ун келур, ғариб америдур, ҳеч ким сиррини билмас», таърифини олиб қаралса, ва «Бу икки

даштнинг орасида бир кичикроқ тош тушубдур, бу тоғда бир парча қум тушубтур... Ёзлар дерларким, нақора ва духул уни бу қумдин келур» воқеаларини қиёсланса, Бобур хатто жойларнинг сирли овозларига эътибор берганлиги равшан бўлади.

Яна бир эътиборли жойи шундаки, «Бобурнома» асарида ноёб тошлар ва маъданлар ҳақида ҳам маълумотлар берилади. Ўш тоғи таърифида **«қизил била оқ мавжлиқ тош ушбу тоғда пайдо бўлди: пичоқ дастаси ва такбанд ва баъзи нималар қилурлар, хейли яхши тоштур»**, Хўжандда эса **«... Тоғда фируза кони ва баъзи конлар топилур»**, Косонни таърифлар экан, **«Еттикентнинг тоғларида... фируза кони ва темир кони бўлур»**, ва **«ғурбанд тоғларида кумуш кони ва ложувард кони бўлур»** каби ер ости бойликлари ҳақида ҳам маълумотлар беради.

«Бобурнома» асарини синчиклаб ўрганиб чиқилса, бу ва бунга ўхшаш ноёб ҳиссий туйғулар, бетакрор хотиралар ҳамда ўқувчини беихтиёр завқ-шавққа тўлдирувчи воқеалар кўпки, буни ёритиш адабиётчилар олдида турган яна бир вазифалардан, деб биламиз. Биз юқорида келтирган мисоллар улардан бир томчи, холос. Ҳиндистон таърифининг ўзи, қиёслаб ўрганган чоғда ҳам, бир неча илмий мақоаларга асос бўлиши мумкин.

Бобур агар **«Нингнаҳорга етгач, ўзга оламе назарга келди: гиёҳлар ўзгача ва йиғочлар ўзгача ва вухуш (ёввойи ҳйвонлар – Ҳ.Т.) ўзгача ва туюр (қушлар – Ҳ.Т.) ўзгача, эл ва улуснинг роҳ ва расми ўзгача: хайрате бўлди, филвоқе жойи хайраттур»** деган бўлса, ўхшатиш жоизки, «Бобурнома»нинг ўзи улкан бир «Китоби хайраттур». «Бобурнома»ни синчиковлик билан ўрганилса, инсон онгига илоҳий хайрат ва асарга нисбатан таъзиму таҳсинлар қўшилиши муқаррар. «Бир сут пишими», «бир газ отими», «икки намоз ораси» каби вақт ва масофа ўлчовлари борки, булар ҳақида алоҳида тўхталмоқ ва булар орқали Бобур қалбининг беҳад бой ва кенг, мусаффо ва обод эканлигини ўрганмоқ ҳамда ундан халқни баҳраманд қилмоқ бурчимиздир.

(«Андижоннома» 2001 йил 4 август)

###

«БОБУРНОМА» АСАРИДА БИР СЎЗНИНГ МАЪНО МУНДАРИЖАСИ

Нутқ кўринишларига хослик ёки хосланган кўпмаънолилик ҳар бир сўзнинг гапдаги маъноси бўйича алоҳида белгиланади. Демак, нутқ кўринишларига асл сўзнинг дастлабки маъноси эмас, балки гап ичдаги англаган маъноларини аниқлаш лозим бўлади.

«Бобурнома» асари таҳлил қилинар экан, бир сўз устида ва унинг луғавий мундарижаси устида тўхташни мақсад қилиб олдик. Асарда шахслар таърифи ёки воқеалар баёнида «дағдаға» сўзи ишлатилган ва бу сўз турли ўринда ва турлича маъно касб этган.

«Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да «дағдаға» сўзига қуйидагича таъриф берилган бўлиб, 1. «ваҳима ёки шовқин солиб қилинган дўқ, пўписа, қўрқитиш, қўрқитиш учун кўтарилган жанжал»; 2. «ташвиш, безовталиқ уриниш»; каби таърифларни берган. («Ўзбек тилининг изоҳли луғати» 1 – жилд 216 – бет).

«Бобурнома» асарида қўлланган «дағдаға» сўзида эса юқоридаги изоҳлардан ташқари «ҳавас», «мақсад», «истак», «сиёсат», «хоҳиш», «санъат», «қўркув», «ҳавф», «ҳадик» каби маъноларда ишлатилганки бу маънолар айнан ўша «дағдаға» сўзининг устқурмаси сифатида келган. Яъни, «дағдаға» сўзи ўзининг туб маъносини сақлаб қолгани ҳолда юқоридаги сўзларда акс этган маъно бўёқлари ўша сўзнинг устқурмаси вазифасини бажариб, ўша маъноларга эътиборни қаратишга хизмат қилган.

Масалан: «Ироқ дағдағаси била қобулни ташлаб» («Бобурнома» 148–бет) гапида Ироқни забт этиш ҳавасида қобулни тарк этиш маъноси ишлатилган бўлса, «ғилжини чопмоқ дағдағаси била қобулдин отланилди» (183–бет) гапида ғилжини қўлга киритиш

мақсадида маъноси бор. «Чун Умаршайх мирзо баланд ҳимматлиқ ва улуғ доялик подшоҳ эрди. Ҳамиша мулкгирлик дағдағаси бор эди». (9 – бет) таърифида эса Умаршайх мирзонинг мулкгирлик сиёсати устуворлигини англатади. Шунингдек, «Чун салтанат дағдағаси ва мулкгирлик дояси бор» (52– бет) ёки «Мўғилистон ва Тўрфонга борғонда худ ҳеч моне ва дағдаға қолмас» (92–93–бетлар) каби Бобурнинг ўз ҳолатига билдирувчи гапларида санъати ҳақидаги маъноларида қўлланган.

Маънонинг нутқ кўринишига ҳосланиши стилистик бўёқ билан ҳам боғлиги маълум бўлади, чунки нутқнинг бирор кўринишига хосланган маъно нутқ кўринишига хосланмаган маънодан стилистик бўёғи билан ажралиб туради. Стилистик бўёқнинг ифодаланиши маънонинг нутқ кўринишига хосланганлиги билан бирга, унинг маъно мундарижасига ҳам маълум даражада боғлиқ бўлади.

Масалан: «Бу жиҳаттин мўғуллар ўзлариға дағдаға ва таваҳхум йўл бериб, Ўзганд тарафиға кўчиб Танбалға киши йибордилар» (60–бет), гапидаги дағдаға сўзида мўғулларнинг ўзлариға ўзлари кўркув солганлиги ифодаланса, «Ўлим дағдағаси хотирдин раъф бўлди...» (86–бет) жумласида эса ҳавфи маъносида қўлланган.

Юқорида келтирилган мисоллардан маълум бўладики, нутқ кўринишларидан бирига хосланган маънонинг бошқа нутқ кўринишига кўчирганда ҳам унинг маъно мундарижасида ўзгариш содир бўлади.

Стилистик белгиларни маъно мундарижасига боғлиқ ҳолда кузатиш қўйидаги хулосаларга олиб келади:

а) ҳар бир маъно (сўз маъноси) нутқдаги вазифаси жиҳатидан маълум тавсифга эга бўлади;

б) маънонинг бир нутқдаги вазифасидан бошқасига кўчириш, унинг маънолар таркибида ўзгаришга, аниқлашишига эътибор бериш лозим бўлади;

в) маънонинг нутқ кўринишидаги ўзгариши стилистик бўёқнинг ҳам ўзгаришига олиб келади;

г) нутқ кўринишидаги сўз маъносининг асосий (базис) ёки устқурма маънога эга эканлигини ҳисобга олиш муҳимлиги эътироф этилади.

(«Хозирги замон тилшунослигининг долзарб масалалари», «Андижон», 2004 – йил.

Халқаро илмий – амалий анжуман нашри, I жилд 190 – бет.)

###

ОҒАҲИЙ ТАРЖЕЪБАНДЛАРИДА ФАЛСАФИЙ ФИКРЛАР

Огаҳий Навоий мактабининг энг истеъдодли шогирдларидан бири. У ўзининг қатор ғазалларида Навоийни жуда ҳам улуғлайди ва унинг ҳаётбахш, инсон туйғуларини гўзал ифодалаган ғазалларига ўхшаш байтлар битади.

Гарчи, улар орасидаги давр масофаси тўрт юз йилга яқин турсада, улардаги мақсадлар муштараклиги ҳиссий тасаввурлар теранлиги, фикр-мушоҳадалар кўламининг кенглиги ва фалсафий талқинлар ҳамоҳанглиги, ўхшашдир.

Огаҳий ижоди – чинакам ибрат булоғи. Огаҳий учун шеър, унинг дунёқараши ва мақсадларини ташвиқ қилувчи восита, жарчидир. У ўз замони маданий даражасига нисбатан ўта баланд савияли, ҳаётни чуқур англовчи, баракали ижодкор ва нафосатни чуқур сезувчи ва уни ифодалашга моҳир санъаткордир. Унинг ҳамма ғазаллари, жумладан, таржеъбандларида дунёнинг ранго-ранг товланишлари, ўзгариш, янгиланишлар, табиатнинг

турфа сир-асрорлари, ҳодиса-ашёлари намоён бўлади, ўзининг чинакам ташбеҳини топади.

Огаҳий таржеъбандларида мажозий тимсоллар ёрдамида тасаввуф фалсафасининг билиш назарияси ўз ифодасини топади. Бу тўғрида гап кетар экан, аввало уларнинг тузилиши, туркумлари ҳақида тўхталиш жоиздир. «Таъвизул-ошиқин» девони (ЎзФА нашриёти, Т-1960 й.) нинг 521-544-бетларида бир-бирининг давоми сифатида тўрт туркумдаги таржеъбандлар берилган. Улардан биринчи бештаси:

**Дахр бир вайронадирким, хароб обод эрур,
Чикса ондин ҳар киши ғам бандидин озод эрур, деб яқунланувчи; еттитаси:
Олдурма кўнгилни бу жаҳонга,
Еткурма жафо азиз жонга, ва яна еттитаси:**

**Раҳм айлаки қолмади қарорим,
Чикмоққа етушти жони зорим,**

ва сўнги бештаси:

**Жонимга эрур жалис зикринг
Кўнглимга мудом анис фикринг,**

деб яқунланувчи таржеъбандларидир.

Бу ўринда таржеъ (қайтарилган, такрорланган) бандларидан кўриниб турибдики, биринчи бешталикдаги ҳар бир шеър «Дахр»га тавсифлар беради, яъни дунёнинг нимадан иборат эканлигига назар ташлашга ундайди.

Таржеъбандлар таҳлилига ўтишдан олдин унинг назарий томонига тўхталиш, яъни улардаги фалсафий фикрларни аниқлаш учун қандай фалсафага асосланганлигини билмоғимиз керак.

Маълумки, буюк мутафаккир файласуф Абу Наср Форобий «Илмларнинг келиб чиқиши тўғрисида»ги «мактуб»ларининг II бобида (Фаробий, «Рисолалар», «Фан» нашриёти, Т-1975 й., 54-бет) «қандай қилиб таълим бериш, таълим олиш, фикрни қандай ифодалаш, баён этиш, қандай сўраш ва қандай жавоб бериш ғмасаласиғга келганмизда бу ҳақдаги илмлар»нинг бири «мантикдир: хулосалар ёрдамида билинмаган нарсаларни биламиз, нима тўғри, нима нотўғри эканлиги ҳақида ҳукм чиқарамиз. Шунинг учун ҳам кунт билан кузатиб муҳокама қилгинки, токи бу **руҳингни донолик лаззатидан торгтиришга, ҳақиқатга муҳаббатинингни кўзғатишга боис бўлсин...**» деган эди.

Огаҳийнинг юқорида айтилган таржеъбандлари мана шу талаб ва қонуниятлар доирасига мос тушадими, айниқса, ўқувчи «руҳини донолик лаззатидан тотиб» кўришга даъват этади. Чунончи, «руҳни донолик лаззатидан» баҳраманд этар экан, бу энди тасаввуф фалсафаси демакдир. Тасаввуф, аслида, оламни билишга, руҳий–ҳиссий мушоҳадакорлик ва инсоннинг талотумли кайфияти ва ички кечинмаларини тадқиқ этишга қаратилган катта фалсафий оқимдир. «Зеро, тасаввуф бутун эътиборни инсон ахлоқини поклашга қаратади, турли йўл–йўриқлар, амалий тадбирлар ишлаб чиқади, инсонни ўз виждони билан юзма–юз кўйиб, ўзи ҳақида ўйлашга мажбур этади, ҳақиқат ва эътиқод поклиги руҳида тарбиялайди» (Н.Комилов, «Тимсоллар тимсоли», Алишер Навоий, ғазаллар, шарҳлар, «Камалак» нашриёти, Т – 1991 й., 107 – бет).

Огаҳий таржеъбандлари мана шу белгилар кўламига мос, эътиқод ҳисси билан суғорилган, мана шу инсон руҳидаги ҳали англаб етилмаган «дахр» (дунё) тушунчасини ёритиб беради.

**Дахр уйи бунёдким, сув узрадур маҳкам эмас,
Онда кирган эл хавотирдан омон бир дам эмас.**

Биринчи мисрадаги «дахр уйи»нинг жойлашган ўрни шу даражада рамзий маъно билан аниқ ифодаланганки, ҳақиқатда инсон пайдо бўлгандан буёнги ҳаёт силсилалари олиб қаралса, дунёнинг тўлқинли ўтмишию, сокин оқимда сузиб бориши ва эпкилар аро қалқиб туриши, гирдоблар қаъридан соғ-омон чиққанлигию, майин шабадалар ичра фарахбахш кунлар кечираётганлиги намоён бўлади. Ҳатто, бу ҳаётга келган ҳар бир кимса «сув узра» ҳаракатда бўлиши, унинг оқимида баробар борсагина ўзининг муносиб ўрнини топиши мумкинлигига ишора қилинади. Чунки, ушбу меҳнатхонада гар шоҳ бўлсин, гар гадо барча ҳаракатда бўлмоғи даркор, яъни бизга серхаловат кўринган шоҳларнинг ҳаёти ҳам доимо ҳаракатда, изланишда бўладик, ҳатто бепарво, бесамар ўтказилган «Бир нафас айшу фароғат жомидин хуррам ...» бўлмасликка даъват этади.

Юқорида таъкидлаганимиздек, биринчи бешта таржеъбанд «Даҳр бир гулшан...», «Даҳр дун айёраси...», «...Ушбу жаҳон шавқи...», «Бу жаҳон вайронаси...» каби тарифлар билан бошланиб, инсонни яшамокликдан муддаоси нимада эканлигини ўйлаб кўришга, ҳар бир воқеа-ҳодиса, ҳаракат-ҳолатдан огоҳ бўлишга, лоқайдлик ва хотиржамликка берилмасликка ундайди.

Агар таржеъбандлар туркумининг ички тизимига назар ташланса, биринчи беш таржеъбанд дунё тасвири ва ҳолатидан огоҳ этади, иккинчи етти таржеъбанд ўша «дахр»нинг ички аъзоларидаги кечинмалари, кирдикорлари, сиру-синоатларидан дарак берадики, у ерда, яъни “дахр” ичида “Мақсудга восил эт ўзунгни. Жонинга гар истар эрсанг ором” - дейди. Имкону мақсаддан ортиқча ҳаракатлар билан “Олдурма кўнгилни бу жаҳонга. Еткурма жазо бу азиз жонга», каби таъкид билан огоҳлантириб кўяди.

Учинчи еттита таржеъбанд “Эй маснади хусн уза Сулаймон”, деб ёр орқали “Ҳукмингга мутеъ инс ила жон” деб ўша даҳрнинг ҳоқимига, тартибга келтириб турувчига мурожаат қилади, бу орқали яратганнинг ердаги сояси – «Шаҳларга эрур ҳамиша лозим, кулларни етурса муддаога» дейиш билан «дахр» ичидаги диалектик боғлиқликлар орқали секин-аста шахс тақдирига, унинг дунёда тутган ўрнига яқинлашади.

Огаҳий таржеъбандлари ўз ғояси билан замон ва макон тушунчалари, ундаги умумий ғдахрғдан – хусусий ғшаҳсғга қадар узвийликнинг моҳиятини очиб беради ва ундаги «Гавҳари маъдани саодат» эгаси – инсонга таҳсинлар айтади ва :

**Жонимга эрур жалис зикринг,
Кўнглимга мудом анис фикринг, дейди.**

(эълон қилинмаган)

###

Жалолиддин Румий таваллудининг

800 йиллигига.

РУҲИЯТ КУЙЛАРИ

Жалолиддин Румий шахсиятини, унинг ижоди билан танишган ҳар бир халқ, миллат, элат, дин мазҳабларининг аҳллари ўз вакилларидек қабул қилса, унинг «Маснавий»си барча дин аҳкомлари ва салоҳиятини инсоният қалбига, руҳига таржима қилиб берувчи қўлланмадек эътироф этилади.

«Маснавий»нинг ҳар бир шарҳи ўз ўрнида буюк бир ихтиро, улуғ бир тадқиқотки, бу фақат Ислому дунёсининг эмас, бутун башарият динларининг аҳллари Оллоҳга олиб борувчи таълимоти сифатида қабул қилинмоғи лозим. Чунки, бу обида – «Маснавий»да фақат исломий тушунча эмас, инсон руҳиятининг сайру саёҳатлари, кечирган воқеа-

ходисаларию, айрилиқ-шикоятларидан иборат.

Жалолиддин Румий ўзининг бутун ижоди давомида умуминсоний маърифат, илоҳият ва мавжудиятнинг хилма-хил қирралари хусусида фикр юритади ҳамда «Оллоҳ висолига етмоқ йўлларини кўрсатади»¹.

қайси дин ёки мазҳабга мансуб бўлишидан қатъий назар, ҳатто бедин банда Румий ижодидан баҳраманд бўлар экан, унинг руҳиятида ўзгариш пайдо бўлиши, Оллоҳ бир ва унинг Ҳақлигига ишонч ҳосил қилиши муқаррар.

Ислом таълимотида асосан маънога, ғояга, ҳолга эътибор бериш етакчи фикр ҳисобланади. Шунинг учун Румий ижодида, айниқса, «Маснавий»да шу ғоя-ҳолга эътибор кучли.

Бу масалада Румийнинг ўзи:

Мо бурунро нангарему қолро,

Мо дарунро бингарему ҳолро,

(Биз ташқи тузилишга ва сўзга қарамаймиз, биз ичкарига ва ҳолга боқамиз) дейди ².

Агар чуқур зеҳн билан қаралса «Маснавий»нинг биринчи байтидаёқ Зоҳирий - қамиш, Ботиний – руҳ тушунчалари асос қилиб олинади.

«Бишнава аз най, чун ҳикоят мекунад»³, яъни

«Тингла, найдан, не ҳикоятлар қилур», мисрасидаёқ барча оҳанглардан кўра найга, найдан чиқаётган садога эътибор берилишида ўта нозик ишора бўлиб, зарбли, торли, ишқалувчи ва ҳоказо чолғу асбобларининг оҳангларида икки мавжуд нарсадан ҳосил бўлган овоз акс этса, найда мавжуд (най) ва мавҳум (нафас)нинг ҳикоялари, айниқса най ичидаги нафаснинг ҳолатига кучли эътибор берилади. Чунки, нафас тангридан келиб, тангрига борур, дейилганидек, чиқувчи нафаснинг манзили қалб, кирувчи нафасники эса Аршдир⁴. Чиққан нафас ўз манзилига боргунча сарсон ва айрилиқдадир. Токи руҳ танани тарк этиб ўз жойига – Аршга бормагунча нафас учун ўртада жой йўқ ва унинг ҳоли «ҳикоят» ва «айрилиқлар»га («Аз жудоихо шикоят мекунад») бойдир. Бу демак «Инсон руҳи (**айниқса, унинг вакили - нафас**) вужуддан айрилиб, абадий йўлчиликка чиқади. Унинг туғилишида ҳам (**Аршдан ажраганда**), ўлишида ҳам (**вужуддан чиққанда**) изтироб мавжуддир»⁵

қуйидаги бандда бу фикр янада аниқ кўринади:

Мен бу инсон қавмин оҳу зориман,

Ҳоли ҳуш ҳам ҳоли баднинг ёриман.⁶

Яъни, нафас банданинг ниятига яраша бўлиши кўрсатилган.

Жалолиддин Румийнинг буюклик ва даҳолиги яна шундаки қуръони Карим сураларидаги оятларга ҳаётий воқеалар билан шарҳлар битади ва айниқса, Руҳиятнинг сиймосини инсон кечинмалари орқали шакллантиради. Бу ўринда Жалолиддин Румий қуръони Каримнинг Ал-Исро сурасида «(Эй Муҳаммад), Сиздан руҳ-жон ҳақида сўрайдилар.

Айтинг «Руҳ ёлғиз Парвардигорим биладиган ишлардандир. ...Сизларга жуда оз илм берилган»⁷ дейилган ояти қаримага тўла амал қилган ҳолда Руҳ тушунчаларига чизгилар беради ҳалос.

Мавлоно Румий, Илоҳий неъмат ва Унинг мулки бўлган Руҳнинг инсон жисмида нақадар муқаррам азиз ва ақл-идрок, нафас, ҳид, сезги, туйғу, нигоҳ, таъам, сабр-тоқат, нафс, ғазаб, меҳр-оқибат каби ҳолатларнинг мужассами эканлигини инкор қилиб бўлмайдиган мисолларда кўрсатиб беради.

«Маснавий» ривоятларининг ҳар бирида Руҳнинг у ёки бу кечинмалари таъсирли воқеаларда ёритиб берилган. «Подшо ва канизак ҳақида ривоят»да инсоний ва илоҳий ишқ тасвирланган бўлса, «Баққол ва унинг тўтиси» ҳикоятида ҳис-туйғунинг нақадар ранг-

баранг эканлигидан огоҳ қилади. «Худхуд ва Сулаймон» ривоятида ақл ва зеҳннинг илоҳий неъматлиги айтилса, «Азроилдан қоч»моқчи бўлган нодон ривоятида Ҳақдан қочиб бўлмаслиги, яъни тақдири азалнинг ҳукми мутлақлиги таъкидланади. Айниқса, «Йўловчилар ҳақида ривоят»да Оллоҳ ягона, унга элтувчи йўллар хилма-хиллиги, эътиқоднинг моҳияти таъсирли мисолларда берилган.

«Сен қийматинг ва тушунчанг билан икки оламга бадалсан. Аммо нима қилайинки, ўз баҳоингни билмаётирсан»⁸ дейиш билан инсониятни ўз қадрини англашга, Оллоҳ неъматини бўлган Рухнинг қадрига етишга, руҳият оҳанглариининг инжа куйларни тинглай билишга даъват этади.

-
1. Муртазо Бихиштий, Эрон, Румийшунос. «Маънавий маснавий», А.Маҳкам таржимаси, «Шарқ» Нашриёт-матбаа концерни, Тошкент—1999 й., 14-бет.
 2. Жалолiddин Румий, «Маънавий маснавий», Асқар Маҳкам таржимаси, 1-китоб, «Шарқ» Нашриёт матбаа концерни, Тошкент -1999 йил, 9-бет.
 3. Жалолiddин Румий, «Маънавий маснавий», Асқар Маҳкам таржимаси, 1-китоб, «Шарқ» Нашриёт матбаа концерни, Тошкент -1999 йил, 22-бет.
 4. Тасаввуфий ҳаёт. Нажмиддин кубро, «Мовароуннахр» нашриёти, Т-2004 й, 177-бет.
 5. Усмон Нурий Тўпбош, «Бир кўза сув» (Маснавий боғчасидан), Муҳаммад қобил таржимаси, 179-бет (қавс ичидаги изоҳлар мақола муаллифиники).
 6. Жалолiddин Румий, «Маънавий маснавий», Асқар Маҳкам таржимаси, китоб, «Шарқ» Нашриёт матбаа концерни, Тошкент -1999 йил, 31-бет.
 7. Қуръони қарим, А.Мансур таржимаси, «Шарқ» нашриёт матбаа концерни, Т - 1992 й., 196-бет.
 8. Жалолiddин Румий, Ичиндаги ичиндадур, У.Ҳамдам таржимаси, «Меҳнат» нашриёти, Тошкент – 2001 йил, 19- бет.

The Songs of Soul
Hurmamat Tajibayev,
Andijan State Pedagogical
Institute of Languages

The personality of Jaloliddin Rumi is accepted by every people, nation and the representatives of different religion who got acquainted with his creative work. And his “Masnaviy” is regarded as a handbook which interprets the rules of religion and its authority to the soul and spirit of mankind.

Every review of his “Masnaviy” is the great discovery and investigation not only in the Islamic world but also through out in the world. We think it should be taken as the teaching that leads the humanity to Great Allah. It is not only Islamic idea or concept it also includes the inner spiritual world of intellectual, the travel of human soul and complains, sufferings of separation.

J.Rumi during all his creative life thought of general human education, religion and different forms of existence and also showed us “how to reach Allah’s charity and love”.¹

¹ Murtazo Bihishtiy. “Manaviy masnaviy”, translated by A.Mahkam, “Sharq” Publishing House, Tashkent, 1999, p.14.

No matter what religion one belongs to and even one who has doubt the existence of the Almighty having introduced with Roomiy's works he will feel the change in his spiritual life that Allah is the only Almighty and has true judgement. He is great and mighty, regulates and keeps in order all. Allah has no form and picture. In Islamic education the content, idea and posture take the leading position. This can also be seen in Roomiy's works, especially, in his "Masnaviy".

He writes: Mo burunro nangarremu qolro,
Mo darunro bigarremu kholro.

It means that we look not at the form of the world, we look into (i.d. content or the meaning) and the posture.²

If we take a careful analyses, even in the first lines of "Masnaviy" we can see that the seen and unseen are expressed by cane as the seen and soul as the unseen.

"Bishnav as nay, chun khykoyat mekunad"³

It means "listen to the nay it tells you much". Here a slight hint is done to draw reader's attention to the sound, which comes out from nay. In different other musical sound is usually formed by two things. And in nay much attention is given to nay as the seen and to breath as the unseen. They say that the breath comes from God and goes back to God again. Therefore, the destination of the breath that goes out is the soul and the destination of the breath that goes in is the Heaven.⁴ And, the breath that goes out occurs in sufferings until it reaches its destination. There is no place for the breath in between until the soul leaves the body and goes to its place in the Heaven. And it is full of "complains and sufferings" ("As judaiho shikoyat mekunad"). It means "the Soul of a man (especially its representative breath) leaving the body forever starts to unseen world. So there is suffering in its born (when it leaves the Heaven) and also in its death (when it leaves the body)."⁵

This idea can be seen better in the following lines:

Man ba har jamiyat nolon shudam,
Jufti hush nolonu bad holon shudam.⁶

It means the breath corresponds with the character of a man.

The greatness of Jaloliddin Roomiy can also be seen in his reviews to sūrahs of Holly Quran. He presents examples from the life in describing ayats of the sūrahs of this Holly Book in his reviews. Especially the description of a man is given in combination with his inner thoughts. Here citing to the sūrah "Al Isro" of Quran he only explains the meaning of the soul: "Muhammad, You will be asked about the Soul". Say: "The Soul is under the will of Allah only Allah knows all about

² Jaloliddin Roomiy. "Manaviy masnaviy", translated by A.Mahkam, "Sharq" Publishing House, Tashkent, 1999, p.9.

³ Jaloliddin Roomiy. Above mentioned source. p.22.

⁴ Najmiddin Qubro. "Tasavvuriy hayot", "Movaraunnahr" Publishing House, Tashkent, 2004, p.177.

⁵ Usmon Nuriy Topbosh. "Bir ko'za suv" (from "Masnaviy", translated by Muhammad Qobil. p.179.

⁶ Jaloliddin Roomiy. Above mentioned source. p.31.

it... and you (people) are given a very little knowledge.”⁷

Mavlono Roomiy describing the Soul-God’s reward and property, uses pure examples taken from life and tries to show how the soul in the body of a man is valuable and its combination with wit, thought, breath, smell, feeling and sensation, look, taste, patience and endurance, passion, fury and kindness.

In every legend of “Masnaviy” this or the other feelings of the soul have been described in impressionable stories.

In the legend “About padshah and bondmaid” the human and holy love is described. And in “Tradesman and his parrot” Jaloliddin Roomiy states the variability of feelings and sense. In the “Khudkhud and Sulayman” the author describes mind and quick wits as holy reward and in other legend named “A fool who tries to run away from Azrail” he says about the impassibility to run away from the true judgement, because the fate of a man is always under the will of Almighty. In the legend “Travelers” it is said that Allah is only One and all the ways to Him are different. This view and the nature of conviction are presented in vivid examples taken from the life.

Jaloliddin Roomiy , by stating “You with your value and notion are worthy for two worlds, but what a pity that you don’t realize your value” ⁸ calls the humanity to esteem his dignity and value Allah’s reward-the Soul and listen to sacred, spiritual music.

The article translated by doc. Sh.S.Alimov.

⁷ The Holly Qurān. Translated by Alauddin Mansur. ”Sharq” Publishing House, Tashkent, 1992, p.196.

⁸ Jaloliddin Roomiy. “Ichindagi ichidadur”, translated by U.Hamdani, “Mehnat” Publishing House, Tashkent, 2001, p.19.

